

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ДӨРЕЛИҰ ДӘҰИРЛЕРИ ХӘМ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИК МӘСЕЛҒЕЛЕРИ

Есебаев Марат Матекевич – Ажинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен оқытыушысы, ф.и.ф.д.(PhD)

Үлкен әдебияттың бир тарауы болған қарақалпақ әдебияты өзиниң барлық тарийхый дәуиринде басқа тууысқан халықлары мәденияты менен өз-ара байланыста, бир-бирине тәсир етиу арқалы өсип хәм раўажлана отырып, пүткил адамзат мәдениятына өзиниң пайдалы тәсирин тийгизди. Бул тараўда тийкарғы орынды қарақалпақ фольклоры, әдебият тарийхы ийелейди. Жәмийеттиң алға қарай раўажланыуына байланыслы, көркем сөз тәжирийбесиниң өсиуи, эстетикалық заўықтың жетилисиуи әдебият хәм көркем өнерде хәр қыйлы жанрлардың пайда болыуына алып келди. Эстетикалық заўықтың күшейиуи менен аўыз әдебияты пайда болып, ол жазба әдебиятың қәлиплесиуине хәм раўажланыуына жол таярлады.

Усындай Орта Азияда көркем ойдың сондай-ақ, түркий хәм шығыс халықларының мәдениятының қәлиплесиуинде хәм аўызеки әдебиятының раўажланыуында бизге ата-бабаларымыздан мийрас болып қалған мукқадес әдебий естеликлердиң орны үлкен әхмийетке ийе. Себеби бул әдебий естеликлер усы халық аўызеки әдебиятының жанрларының қәлиплесиуине тийкар салды, сонда-ақ дәстанларымыздың да қәлиплесиуине хәм раўажланыуына тийкар болды. Адамзат жәмийетиниң эстетикалық көз қарасының қәлиплесиуи, мәдениятының өсиуи, дүньяны таныуына үлкен хызмет етти.

Мәселен, «Авесто» Орта Азия халықларының әйемги тарийхы, географиялық жайласыуы, халқымыздың, ата-бабаларымыздың мәдений үрип әдетлери, олардың турмыс тәризиниң раўажланыуы, философиялық – эстетикалық, тәлим-тәрбия негизи тийкарындағы қараслары арқалы өзінде бай мағлыұматларды топлаған бул мухаддес естелик Шығыс халықларының көркем ойының өсиуинде айрықша орынды ийелейди. Бул мийнет түркий халықларының аўызеки көркем дәретиушилиги дәслепки эпикалық дәстүрлериниң раўажланыуына «Авесто» шығармаларының сюжетлери, оның мотив хәм образлар системасы өзиниң үлкен салмақлы үлесин қосты» [1.55.].

«Ашықлық» дәстанлар қарақалпақ халқы арасында әзелден кең таралып, оқылып, бақыслар тәрәпинен атқарылып киятырған әдебий мийраслардан бири болып табылады. Дәстанды Орта Азия, Закавказье хәм түрк тиллес және басқа тилдеги көп ғана халықлар үлкен сүйиспеншилик пенен ортақ руўхый байлық ретинде ардақлайды. Оны азербайжан, түркмен, өзбек, қарақалпақ, грузия, армиян, қумық, қарайым, балқар, түрк, иран, араб халықлары да өзлериниң миллий әдебий мийрасы деп санайды.

Усы бир атамадағы дәстан версияларының сюжет линиясы менен мотив, образларының аралық тыңламай өрис алып келиуи, улыұма халықлық мәденияттың қәлиплесиуиндеги өз-ара көркем тәсир етиуи күш болғанлығын

көрсетеди. Бул сыйқырлы күш пенен дәстанның миллий өзгешелигин хәм генетикалық байланысын үйрениў мәселеси бүгинги күн фольклортаныўында әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады.

«Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақлар арасында аўызша хәм китабий хәм қолжазба көширме тағы басқа да түрлише усылда таралып келген. Оның кең өрис алыўына басқа халықлардың да тиллик өзгешелиги, миллий мәденияты менен диний айырмашылықлары хеш қандай иркиниш етпестен, усындай яки хәр қыйлы атамаларда көп ғана шегараларды атлап өтип, үлкен территориялық аралықта жасап келди. Соның менен бир қатарда бул дәстанның көрсетилген халықлардағы версияларының гейпара сюжетлик барысындағы уқсаслығы менен мотивлердиң улыўмалығына қарамастан спецификалық айырмашылығы жағынан хәр қайсысы өз алдына оригинал дөретпе болып табылады. Бул версиялардағы хәр бир халықтың поэтикалық дөретпесиндеги миллий дәстүрин белгилейтуғын өзине тән поэтикалық хәм стильлик дүзилиси оның өз алдына толық пүтин дөретпе екенлигин дәлиллейди. Солай етип, сөз етилип атырған дәстанда жырланған ўақыялар белгили бир халықтың тарийхый ўақыясын аңлатса да, тап сол дәўирдиң жемиси болып ғана қалмай, ондай ўақыялардың басқа халықларда да басқа дәўирлерде де тәқрарланып туратуғын болғанлықтан хәр бир дәўирде жаңаланып, заманға сай өзгерип, дәўир ўақыяларына сай қосып алынып, жаңаланып келгенине гүман туўдырмайды. Сондай-ақ, «Ғәрип-ашық» дәстаны идеялық мазмуны хәм көркемлик өзгешелиги менен қарақалпақ миллий дәстанларының қатарынан ылайықлы орын алып отыр.

Бул мәселени үрениўде туўысқан халықлардың аўыз әдебиятындағы жақсы тәжирийбелерден пайдаланыўдың өзи де дәўир әдебияты яки анық бир дәстанлардың кең таралыў дәўириндеги белгили қатнас хәм реаль тарийхый итияжларға байланыслы болған хәдийсе болып, бул усы тарийхый орталықтың ишки раўажланыў қуўаты менен салыстырылады. Тарийхый жағдайлардың талап етиўине байланыслы лиро-эпикалық дәстанларда дөреди.

Биз «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи, таралыўы хәм раўажланыў жолларын үйрениўге келгенде тийкарынан бул бойынша илимпазлардың хәр қыйлы пикирлерине дус келемиз. Дәстан қахарманларының ўатанын излеў, қайсы халыққа тийисли екенлигин хәм қайсы заманларда өмир сүргенин анықлаў оғада қыйын, машқалалы мәселе. Бул бойынша белгили илимпаз С.П.Толстов былай келтирип өтеди. «Азетбайжандағы – Шамахи, Сирияда – Халап (Әлепшырўан), Түркияда – Диарбәкир қалаларының ушырасыўы менен Шасәнемнің гезлесетуғын ўақытларын нәзерде тутып, дәстанды сол әтирапта XII, XIII, XIV – әсирлерде дөреген деген жуўмаққа келеди» [2.118].

Белгили рус саяхатшысы генерал Н.Н.Муравьев Түркменстан хәм Хийўаға жасаған саяхатында жазып алған «Шах-Сәнем» қаласы хәм ол хәққында аңыз» атлы гүрриңинде «Ғәрип-ашық» дәстанының ең ерте заманларда дөреген ертеклик вариантлары болып, олар Хорезимде кең таралған, [3.151-153.] деп жазады.

Усындай пикирлер өзимиздиң қарақалпақлар арасына таралған аңызларда барлығын билемиз. Мәселен, Шааббаз (Беруний) қаласы «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўине тийкарғы орай болды деп есаплайды. Буннан тысқары

қарақалпақлардың бир бөлеги жайлаған жер Сырдарьяның төменги ағымындағы Жанд қаласының ХІ әсрдеги хәкими пүткил Хорезимди жаўлап алған Шах Малик ибн Әлийдин тапсырмасы бойынша жазылған аңызлардың бир шақабы делинген пикирлерде бар [4.7.]. «Ғәрип-ашық» дәстанының усындай насрый вариантлары бар. Мәселен, парсы филологы Риза-Кули хан Хидоят [5.151-153.] 1851-жылы Хийўаға келгенде хәм көрнекли илимпаз Армений Вамбери [6.16.] Қоңырат этирапында болған ўақытларында жазып алған. Вамберий жазып алған вариантында ашықлар бир-бирине қосыла алмай, тагедиялық жағдайда өледі.

Түркменлерде болса түркмен әдебиятының классиги Андалип (Нурмухаммед Ғариб) тәрәпинен дөрелген деп тастыйықлайды. Профессор Гомад Араслының пикиринше дәстан Ғәрип атлы атақлы Табриз шайыры тәрәпинен ХVІ әсирде дөретилгенин айтады.

В.В.Радлов жазып алған «Ашық Ғариб туркулери» деп аталған версиясы бастан аяқ қосық пенен жазылған хәм тили де күтә әпиўайы, халықтың сөйлеў тилине қурылған. «Ғәрип-ашық» дәстанының түркмен версиясын көп изертлеген көрнекли илимпаз Халық Короглы, азербайжанлы профессор М.Г.Тахмасиб, М.Ю.Лермонтов жазып алған «Ашық Кериб»ин илертлеўши илимпаз С.А.Андреев-Кривилер «Ғәрип-ашық» дәстанының Хорезимде, Сырдарьяның төменги ағымында огузлар группасында дөретилип, кейинирек Кавказ хәм Киши Азияға өткен деген пикирди айтады.

Академик В.М.Жирмунский хәм профессор Х.Т.Зариповлар «Ғәрип-ашық» ты огузлардың «Китаби Дәдам Қорқыт» дәстанынан кейин Сырдарья этирапында дөреген соның даўамындай яки соған уқсас дәстан деп көрсетеди. Бул жағдайдың бәри де дәстанның күтә ерте заманларды дөрелип, ХVІ әсирлерде қәлиплесип, халқымыз арасында тарала баслағаннан дәрек береді. Хәқыйқатында да «Ғәрип-ашық» дәстанының Орта Аия версиялары менен Жақын Шығыс (Кавказ хәм Киши Азия) версиялары бир-биринен мазмуны хәм қахарманларының ис-хәрекетлери жағынан түптен парқ етеді. Орта Азия версиялары өзінде терең тарийхый ўақыяларды қамтып, қулышылықтың гүлленген дәўирин, саўда-сатық шарўашылық, өнерментшилик, бағы-хәрем, дийқаншылықтың халық тиришилигиниң тийкарғы дереги болған дәўирлерди сөз етеді. Жақын Шығыста тараған версияларында болса, көбирек сонғы ўақытларда саўданың гүлленген дәўири сөз етилип, дәстан қахарманлары саўдагершилик пенен шуғылланып жүреді. Мине солардың бири уллы рус шайыры М.Ю.Лермонтов 1837-жылы Гузияға барған ўақтында Азербайжан повети «Ашық-Кериб» [7.258] деген ат пенен бириши ирет жазып алады. Бул жазып алынған нұсқа улыўма «Ғәрип-ашық» дәстаны бойынша жазып алынған дәслкпки нұсқа екенлиги менен де бахалы.

Улыўма жуўмақлап айтқанда дәстаны дөреген хәм тарқалған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған қарақалпақ халқының да «Ғәрип ашық» дәстанның дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлеси бар екенлиги айқан көзге тасланады.

Әдебиетлар:

1. Есебаев, М. М. Әйемги архаикалық мифлердің фактлери хәм халықтың эпосларды қәлиплестириў усыллары / М. М. Есебаев // Polish Journal of Science. – 2022. – No 48-2 (48). – P. 55.
2. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1983. 118.
3. Муравьева Н.Н. Путешествие в Туркмении иХиву. – М., 1822. стр.151-153. интернет материаллары.
4. Қарақалпақ фольклоры, көп томлық XIV том. – Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1985. 7.б.
5. Сборник материалов по истории туркмен и Туркмения. Т., II (ч. I. М., 1822. стр. 151-153. интернет материаллары.
6. Вамбери. Г.А. 1867, VIII, 360, 7. XIII, 16.стр. (библиотеке им. С. Шедрина) интернет материаллары.
7. Вс. Миллер. в Константинополе в1881 году и озаглавленное «Повесть Ашик-Гариба» стр.258. (Сборник материалов для описания местной и племен Кавказа.) интернет материаллары.